

ÍNDEX

Pròleg.....	11
Agraïments	17
Justificació	19

Primera part

HISTÒRIES DE LA VIDA I DE LA MORT

Històries de la vida i de la mort en els darrers 10.000 anys.....	29
De l'homo habilis a Madame Bovary	29
La mort, la guerra i la imatge.....	39
El sexe i la mort com a tabús.....	43
Individu, societat i espècie. La humanitat, un pont entre morts i vius.....	47
El temps, la societat i l'individu	47
Solidaritat, confessió i secrets	50
La indústria funerària i la posteritat.....	54
La vida és una història per recordar. Storytelling, memòria i dol.....	63
Autobiografiar-se	63

La memòria. Un pont entre morts i vius	67
La mort en primera i en segona persona.....	71
La nostra mort	71
La mort dels altres i allò que ve després.....	74
Morir-se en el segle XXI. Tabú, medicalització, mort digna.....	81
Claroscurs en els avenços de la medicina	81
La mort hospitalària. Les imposicions del sistema. Com preferiríem morir?.....	83
La bona mort, la mort i la vida dignes. Obstinació terapèutica i tanatologia	87
És possible educar per a la mort?	90

Segona part

IDENTITAT I IDENTITAT DIGITAL

LA MORT, EL DOL I LA MEMÒRIA 2.0

Identitat i identitat digital en la societat del coneixement	95
De la societat industrial a la societat de la in- formació i del coneixement	95
Morir-se en xarxa?.....	97
Què és la identitat i la identitat digital?	100
Com es conforma una identitat digital. Elements que la configuren	106
La identitat digital en la societat xarxa i les xarxes socials.....	115

Actitud 2.0 i xarxes socials.....	118
Algunes recomanacions a l'hora de gestionar la nostra identitat digital a internet.....	120
Què fem a la xarxa?.....	124
La mort, el dol i la memòria 2.0. Dilemes tècnics, legals i culturals.....	127
Testaments i herències.....	127
Els drets d'autor i la propietat intel·lectual.....	130
Què passa, quan morim, amb la nostra identitat digital?.....	132
La mort i les xarxes socials.....	136
El testament digital i d'altres recomanacions per a la gestió de la mort en xarxa.....	143
Testament digital o reset digital.....	143
Un cop d'ull a les pràctiques i els recursos existents.....	147
Què en pensen, els inquiets digitals?	151
Guia per a la gestió de la mort digital	156
Un epíleg que no és un epitafi.....	159
Per saber-ne més	165

PRÒLEG

La lectura de Mors certa, hora incerta m'ha dut a recordar el final de la meva tesi de doctorat, Saber el temps, escrita fa més de trenta anys. Hi parlava sobre els canvis en la concepció del temps a les nostres societats, i a la darrera conclusió de totes, comparava l'experiència social del temps amb la de la mort. De fet, la tesi intentava relatar el procés de desencantament —en el sentit weberian— del calendari modern i la desaparició de la festa com a temps sagrat que atribuïa sentit al transcurs del temps ordinari, i la seva substitució per un temps lliure diguem-ne “secularitzat”. Davant d'aquest argument, el procés paral·lel de desencantament de la mort, la seva “secularització” amb la corresponent pèrdua de sentit i la necessitat d'amagar-la convertint-la en tabú, encaixaven perfectament amb el meu relat.

Tanmateix, potser per aquella tossuda voluntat de no deixar-me atrapar per l'obvietat, al final posava de manifest una paradoxa que calia no perdre de vista. El tabú de la mort només s'aplicava a la pròpia mort, mentre que, en canvi, la mort aliena es convertia en un espectacle omnipresent. Allò que permetia amagar la pròpia mort, paradoxalment, era la seva banalització en l'espectacle mediàtic. En el cas de la festa, passava el mateix: la mort de la festa, quan l'enteniem en el seu

sentit ple, quedava emmascarat per una societat de l'oci, també banal i omnipresent, que convertia el lleure, el cap de setmana i les vacances —literalment, un temps buit—, en la seva màxima referència. Finalment, i probablement amb un excés d'ingenuïtat, intentava resoldre aquesta tensió paradoxal de l'ocultació a través d'una sobrerrepresentació banalitzada, suggerint si no seria en aquesta mateixa “espectacularització” —de la festa i de la mort— la que acabaria produint un nou reencantament d'una i altra. Aquelles paraules de Max Weber del final de L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme sobre qui habitaria en el futur la “gàbia de ferro” d'una societat desencantada, hi eren ben presents. La qüestió, com deia Weber, era si apareixerien profetes nous i una renaixença d'ideals i de pensament tradicionals, o bé si es produiria “una petrificació mecanitzada guarnida amb una espècie d'autobombo crispat”, que justificaria que se'ns apliqués la sentència: “especialistes sense esperit, sibarites sense cor: són un zero a l'esquerra i s'imaginem haver arribat a un cim que la humanitat encara no havia assolit mai”. O totes dues coses alhora.

En aquell moment, em va semblar trobar una bona resolució de la paradoxa —i una subtil provocació per a una tesi de doctorat— en la rondalla popular El metge carboner, deliciosament recollida per mossèn Esteve Casaponce, nascut a Ceret el 1850. Allà, la vida de cadascú és representada per un ciri que va cremant, custodiat per la Mort. Així que el ciri s'acaba o s'apaga, la Mort va a buscar el propietari d'aquell ciri per endur-se'l. El carboner metge Galdric vol aturar la pròpia mort fent perdre el temps a la Mort amb pretextos diversos. Però, finalment, és l'experiència d'una mort aliena, és a dir, és l'espectacle de la mort, el que retorna la iniciativa a la Mort i aquesta aplica inexorablement el termini

dictat pel ciri a Galdric. Era un final prou obert per a un exercici acadèmic!

Però ara, la lectura de l'excel·lent assaig de Miquel Pueyo i Ernest Benach m'ha obligat a repensar-ho tot. D'una banda, tot el relat sobre la història de la cultura de la mort desenvolupat a la primera part, actualitza aquell punt en el qual jo m'havia quedat. I, de l'altra, l'espectacle de la mort queda superat per aquesta novetat que representa la perdurabilitat —no m'atreveixo a dir una nova "eternitat"— en la vida digital, que, de moment, és com un d'aquests ciris d'aniversari que no és fàcil d'apagar per molt que es bufi. Una vida i una identitat digitals que, ara sí, es burlen de la senyora Mort.

Crec que no seria just no reconèixer que en els darrers anys s'ha avançat molt en el combat contra el tabú de la mort. Els autors s'hi refereixen, per exemple, en parlar del treball que s'ha fet en l'àmbit hospitalari, en el de la bioètica amb les regulacions per la mort digna i el testament vital. La literatura, els llibres d'autoajuda —inclosos els destinats als infants—, les arts plàstiques, la música i el cinema, també han fet magnífiques reflexions sobre l'experiència de la mort, combatent-ne el tabú. L'allargament de l'esperança de vida i la proliferació de noves malalties degeneratives, especialment les que afecten la memòria i destrueixen la identitat de la persona en vida, ens han obligat a revisar la nostra relació amb la mort. És a dir, no tan sols l'espectacle d'una mort banalitzada en un telenotícies, en una pel·lícula de guerra o en una sèrie televisiva de crims, sinó l'espectacle sòlid sobre la mort que provoca la reflexió introspectiva, han estat abundants i consistents.

Però ara s'hi afegeix aquesta nova dimensió que l'assaig tracta de manera detallada en la segona part

del llibre. L'existència d'una vida paral·lela a la xarxa, amb tot el debat que arrossega sobre la seva naturalesa social, fa que la mort física es desvinculi de la nostra supervivència virtual. La primera provocació de les identitats virtuals és la que fan sobre la que fins ara era una concepció de la identitat "real". I és que, també en la vida física —ho prefereixo a dir-ne "real"—, la identitat era una construcció feta amb la utilització d'elements ficticis. La identitat digital, doncs, posa en qüestió la identitat social, de la qual, en realitat, només és una extensió ara indestriable. Però la segona provocació, i la que aquí ens interessa, és la de la dificultat d'esborrar el rastre d'allò que som i hem estat. O, fins i tot, com en un nou episodi del Frankenstein de la Mary Shelley, de la possibilitat que amb les nostres despulles virtuals no se'ns faci revivre en un món del qual físicament ja no formarem part.

Davant d'aquesta perspectiva, conceptes com el de darreres voluntats, o el de testament vital, o queden curts, o prenen noves significacions. A qui deixem la gestió de la nostra supervivència digital? Cal preveure un testament davant notari no tan sols d'allò que hem deixat en vida, sinó per a tot allò que ens sobreviurà? Ara que ja crèiem tan poc en una altra vida, en un Cel lluminós, acabarem presoners en els llimbs d'un núvol gris en el ciberespai? Què en queda, o què se'n fa, de la memòria que hem volgut mantenir en la privadesa mentre érem físicament vius i que ara pot quedar desvelada en l'altra vida digital? I, els que ens sobreviuen, com poden fer el dol i ritualitzar el comiat, si com a finats seguim donant mostres de vida a la xarxa? Ara que, amb la incineració, podien escampar les nostres cendres i fer desaparèixer el cos, podran fer un reset al nostre esperit a la xarxa que ens enterri definitivament?

Totes aquestes qüestions, i més, són analitzades en aquesta obra tant en l'àmbit ètic i filosòfic com en el pràctic, amb l'afegit d'una breu "guia per a la gestió de la mort digital". Ara bé, atesa l'acceleració en els canvis que es produeixen en aquest nou món i les iniciatives per ordenar-ne el funcionament, també legalment, m'atreveixo a fer una recomanació final als seus autors. Aquest llibre hauria de tenir un darrer capítol a la xarxa, per anar-hi afegint les novetats que es produeixin tant en l'àmbit teòric com en el pràctic. És a dir, sobretot la guia hauria de quedar oberta. Vull dir que aquest llibre no hauria de morir a la lleixa de cap casa ni establiment, sinó que els autors farien bé de fer-lo sobreviure a la seva edició impresa amb un apèndix digital que ens anés advertint dels nous desafiaments i possibilitats que ens haurien de permetre, invertint els termes del títol, determinar una "hora certa" física per a una "mors incerta" digital.

Salvador CARDÚS ROS

AGRAÏMENTS

A Eva Esteve, que ha tingut una contribució decisiva en la revisió del text definitiu d'aquest llibre, i que ens ha donat més d'un consell providencial.

A Anna Agustí, sense la insistència i l'ajuda de la qual no l'haguéssim acabat a temps.

Al Dr. Joan Vinyes, exrector de la Universitat de Lleida, cirurgià i humanista, que des d'un bon començament ens va oferir suport i informació, i a Anna Jiménez, de l'Hospital Arnau de Vilanova, que va compartir amb nosaltres la seva experiència en l'àmbit de les cures pal·liatives i l'assistència integral.

Al Dr. Emili Junyent, arqueòleg, que ens va fer alguns aclariments sobre la mentalitat prehistòrica i sobre la influència del control del foc a l'hora de contar-se històries i de reforçar la individualitat de cada ésser humà.

A Josep Bargalló, Montse Palau i Marina Llansana, que van compartir les primeres converses sobre aquest projecte, ens van animar a tirar-lo endavant i ens van fer alguns suggeriments significatius.

Als nostres inquilins digitals de referència: Meius Ferrés, Marta Abella, Xavier Menduïña, Guillem Ramos-Salvat, Xavier Peytibí, Ivan Rodon, Mar Camacho,

Natàlia Touzon, Joan Carreras, José Antonio Donaire, Trina Milan, Jordi Vilanova, Albert Cuesta, Saül Gordillo, Albert Medrán. Amb ells i elles, activistes digitals que han reflexionat sobre la força social de la xarxa i que han contribuït a consolidar aquest espai tan potent que és el 2.0 català, hem mantingut un diàleg per correu electrònic, a partir d'un petit qüestionari, en el qual han participat amb la generositat i l'obertura que caracteritzen la gent 2.0. Les seves aportacions ens han estat extraordinàriament útils.

Als alumnes que van participar en el curs *Mors certa, hora incerta*. Una aproximació social, mèdica i comunicativa de la vida, la mort i el dol en la societat humana, que els autors vam impartir, juntament amb Joan Vinyes, Anna Jiménez i Joana Soto, en el mes de juliol de 2012, a la Universitat de Lleida, i que van compartir generosament les seves experiències i ens van ajudar a modular el to de la nostra reflexió.

JUSTIFICACIÓ

Amb quins altres sentits me'l fareu veure
aquest cel blau damunt de les muntanyes,
i el mar immens, i el sol que pertot brilla?
Deu-me en aquests sentits l'eterna pau
i no voldré més cel que aquest cel blau.

Joan MARAGALL

Per què als autors, amics des de fa gairebé trenta anys, units per aquell vincle que Ciceró deia que havia d'ésser provat in re incerta, en els moments difícils, se'ls ha acudit de reflexionar plegats o al mateix temps sobre la mort? D'entrada, la nostra intenció era acostar-nos al tema de la mort —descrita pels metges com la fi permanent de les funcions biològiques que defineixen un ésser viu— des d'un punt de vista més sociològic i comunicacional que no pas filosòfic ni, menys encara, mèdic o religiós. Tanmateix, en un tema tan complex i tan transcendent com aquest és gairebé impossible no prendre de tant en tant camins secundaris i corriols, temptació justificada (o així ho esperem) per la implicació dels autors de l'assaig amb el tema i perquè creiem que els lectos i lectores, en aquest cas, han de tenir la sensació que algú respira i viu a la seva vora. Al capdavall, quin sentit tindria posar-nos a meditar sobre la mort i pretendre quedar-nos-en al marge, com si en

poguéssim parlar-ne sense assumir la nostra relació amb el tema, com si no l'haguéssim viscuda de prop o com si tinguéssim l'esperança de defugir-la?

Potser no sabrem donar una resposta a plena satisfacció dels lectors i lectores que es demanin per què hem decidit posar el nas en aquest tema, però com que és legítim que ho facin i com sia que els autors us voldríem convèncer de la naturalitat i la conveniència de pensar sobre la mort, us donarem tres bones raons; o, si més no, les tres raons que, a nosaltres, ens han empès a escriure aquest llibre. En primer lloc, l'edat que tenim ens ha permès viure l'experiència dolorosa i alhora carregada de significació de la mort de persones estimades, i així com la mort pròpia constitueix una experiència fora del nostre abast —ningú no ha tornat per explicar-nos com és la mort ni per desvetllar-nos el dilema de l'aposta entre la desaparició definitiva i la immortalitat—, és innegable que la mort dels altres ens provoca dolor, però també pot ser objecte de sociologia i de reflexió. Segonament, sentim una curiositat humana i metafísica per aquest misteri que aproximadament des de la segona meitat del segle xx ha substituït com a tabú capital de les societats occidentalitzades el sexe. En tercer lloc, hi ha un motiu que encara gairebé no ha estat explorat i que té a veure amb l'emergència de noves fórmules de sociabilitat, d'interacció i de pervivència, lligades a la societat 2.0, i que creiem que cal començar a interpretar, perquè estem convençuts que també en l'àmbit de la vivència de la mort humana, del dol i de la memòria, com en tants d'altres, provocarà canvis substancials.

Vivim, des de fa uns anys, plenament instal·lats en la societat de la informació i el coneixement, i els valors d'aquesta societat, que són diferents als de la societat

industrial, han canviat radicalment moltes de les formes de comportament social, econòmic i fins i tot polític. Avui internet és present a les nostres vides, en tots els àmbits que puguem imaginar: és una eina per als negocis, serveix per adquirir qualsevol producte de consum, per aprendre, per estudiar una carrera universitària, per jugar, per trobar-se i per enamorar-se, per reservar restaurant o per planificar les vacances, per llegir el diari o per veure la televisió, internet ens facilita anar al cinema o portar el cinema a casa, trobar i escoltar la música que volem, pràcticament sense limitacions... i, evidentment, internet juga un paper molt important en l'expressió i la difusió de la creativitat humana, tant se val que parlem de música, de llibres, de pel·lícules, d'articles, de blogs o de webs. En resum, gràcies a la xarxa, avui la informació i la creativitat circulen sense fronteres i a més velocitat que mai.

Una conseqüència directa d'aquest fenomen és el fet que ara tenim una doble (o múltiple) identitat. Per una part, la de tota la vida, aquella que alguns basen en un document d'identitat i que ens permet gaudir dels beneficis de l'estat del benestar, obrir comptes corrents, conduir cotxes i motos, anar a votar el dia de les eleccions, etcètera. I una altra que encara és una gran desconeguda, però que, qui més qui menys, comença a tenir força desenvolupada: la identitat digital. I ja no és només que es pugui dotar la identitat digital d'una certa oficialitat a partir d'un xip i de les contrasenyes pertinents, sinó que la identitat digital és també i potser sobretot allò que hem fet, que hem construït, que hem opinat a la xarxa, i també tot el que s'ha dit de nosaltres o amb nosaltres, ocupi molts o pocs bits.

Quan algú mor, la seva identitat desapareix i hi ha un seguit de formalismes que cal complir. Des d'aquest

punt de vista, el negoci de les funeràries sempre ha estat un dels més solvents. En qualsevol cas, morir també significa, lògicament, deixar de pagar impostos i renunciar als beneficis que la societat ens atorga, si tenim la sort de viure en algun dels països del que en diem el primer món. Si hem fet herència, els nostres hereus rebran allò que els hem deixat, després de passar pel sedàs de la hisenda pública, i d'acord amb les normes impositives i jurídiques de cada país. Aquí també hi ha tradicions que vénen de molt lluny i si no hem redactat un testament, les mateixes normes, en alguns casos ancestrals, deixaran clar què se'n fa, dels nostres béns.

Però i la identitat digital? Com afecta, la mort, la identitat digital? Què se'n fa, de tot allò que hem abocat a la xarxa i que segons com ens podem trobar que legalment és propietat d'un individu que viu a milers de quilòmetres de distància i amb qui no hem intercanviat mai ni un correu electrònic?

Actualment, el món de les xarxes socials s'ha escampat arreu com una immensa taca d'oli. A partir d'una determinada generació ens costarà trobar algú que no tingui un perfil a Facebook o a Tuenti, que no hagi obert un compte a Twitter o no sigui a LinkedIn, a la recerca d'una ocupació millor o d'una oportunitat de fer negocis. Afeccionats a la fotografia tenen el seu àlbum de fotografies (les familiars i personals, i les artístiques) penjades d'algun núvol, i en el nostre canal de YouTube guardem allò que ens fa més gràcia, però també aquelles imatges que, sovint amb poca traça però amb molta il·lusió, hem aconseguit d'enregistrar i editar. Fins i tot aquelles persones que no han fet en sa vida res de tot això, ja sigui perquè van viure abans d'internet o en van viure aparentment al marge, també han deixat la seua petja a la xarxa o fins i tot podríem dir que han

estat ressuscitats virtualment, si no us escandalitza l'expressió, a causa de les actuacions dels seus amics, familiars, administracions, associacions i mitjans de comunicació.

I tot això on va a parar? Què se'n fa? Qui n'és el propietari? Qui en té els drets? De la mateixa manera que la societat de la informació ens atorga una identitat digital que a poc a poc comença a definir-se, amb drets i deures, i amb normatives incloses, la societat acabarà convencent-se que també hi ha una mort digital, i aquesta mort digital, ara com ara, més que en un núvol, la trobem encara immersa dins una gran nebulosa.

És cert que les grans companyies es comencen a plantejar solucions per a les persones que han traspassat i tenien un perfil obert en alguna xarxa social. Facebook, per exemple, reconverteix els perfils en memorials on tothom que ho desitja pot recordar o glossar la persona morta. A Google, si demostreu que teníeu parentiu amb el finat, i que hi havíeu intercanviat correspondència, se us donarà l'opció d'accedir al seu compte de correu electrònic, mentre que Yahoo no us ho permetrà de cap de les maneres. Val a dir que també caldria saber quants dels comptes de correu d'aquestes grans empreses pertanyen a identitats reals o a identitats virtuals... Tot plegat, doncs, ens situa en un altre terreny de joc sobre el qual volem aprofundir. Al cap i a la fi, si les funeràries són un bon negoci en la mort tradicional, en la mort digital ja s'han començat a plantejar projectes empresarials que van des de la realització d'homenatges a la tramesa de condols o, si sou prou previsors, a l'avís a les persones de la llista que prèviament haureu preparat, en el moment que us arribi l'hora. Greatgoodbye, Slightly Morbid, Deathswitch/LastPost, My Last Email són només alguns exemples d'aquests nous negocis que sorgeixen a l'entorn de la mort digital.

Efectivament som contemporanis de l'era digital i de l'eclosió del web 2.0, membres d'una societat-xarxa, tal com l'ha descrita el professor Manuel Castells, i aquest llibre també ha estat en part fet en xarxa i utilitzant-ne els recursos. Som profundament conscients dels valors i les capacitats de l'ésser humà, en totes les èpoques, ja sigui descobrint l'agricultura o actuant com un perfecte homo digital, i tan errònia ens sembla l'excessiva medicalització del darrer acte de la vida com la tendència de les societats occidentals contemporànies a expulsar la mort de l'espai públic i a dissimular aquest ingredient cabdal de la condició humana que ha estat i és la seva qualitat de mortal. "Morir, que no forma part de la mort sinó de la vida, és la conclusió d'aquesta narració, i el temps que precedeix la mort és la nostra última oportunitat per trobar significat a la història que està a punt d'acabar-se", ens recorda l'escriptor britànic Julien Barnes en el seu assaig *Res a témer*.

En realitat, però, les coses potser van diferentment, i encara que gairebé tots voldríem morir d'una manera escaient i digna, després d'haver tingut ocasió d'acomiarar-nos, de passar comptes, d'excusar i demanar excuses, ens hem de perdonar si finalment l'escenografia i el guió de la nostra mort no estan a l'alçada de les nostres expectatives. A tots ens agradaria gaudir d'una "bona mort": digna, bella, dolça; alguns la preferirien ràpida o sobtada, mentre dormim... No podem assegurar que s'esdevindrà d'aquesta manera o d'aquella altra, ja que no podem preveure ni el quan ni el com —més enllà d'allò que deixem disposat, en el nostre testament vital, o de la humanitat d'aquells que estiguin amb nosaltres, quan arribi el moment—, i per tant, difícilment podem entrenar-nos per a l'instant suprem, ni saber per endavant si l'afrontarem amb serenitat o amb por.

Tal com ho era per als nostres antecessors del paleolític —i com en una certa mesura ho és per als primats i els elefants, en els quals s'ha observat la capacitat de manifestar dol i de recordar els seus difunts—, la mort continua essent simultàniament, per a la humanitat del segle XXI, un misteri i un esdeveniment quotidià, un assumpte individual i un fet social, i a pesar de la seva naturalitat indefugible no deixa de trasbalsar-nos, potser perquè es tracta de l'angoixa més extrema, subterrània i llunyana que ens amenaça des de sempre. La nostra vida és com un llampec en la foscor; un instant precedit per l'existència de milions d'homes i dones que ens han preparat el camí i que han mort, fins a cert punt, per nosaltres, per fer-nos lloc, perquè puguem desenvolupar el nostre projecte vital i desaparèixer sabent que de la nostra vida, fins i tot la vida de l'infant desconegut, assassinat a Auschwitz, sempre en queda alguna cosa, i que la mort, posant límits a la nostra existència, dóna sentit a cada instant i un significat a cada vida. Si hi penseu una estona, us adonareu que només la immortalitat seria encara més terrible que la mort, entre d'altres raons perquè faria inviable la continuïtat de l'espècie i ens convertiria en éssers sense projectes ni sentit. Amb l'aparent duresa característica de la seva expressió, el filòsof alemany Arthur Schopenhauer, per prevenir-nos contra la temptació del desig d'immortalitat, venia a dir que cada individu és un error especial, una equivocació, i que el veritable sentit de la vida és deslliurar-nos-en.

Cal reconèixer que costa molt trobar persones que no se sentin violentes parlant de la mort, que no ho trobin morbós o macabre o que senzillament prefereixin no parlar-ne, com si dir les coses pel seu nom els provoqués una angoixa insuperable o experimentessin el neguit de travessar una frontera marcada per supers-

tics i presagis. Ens fascina parlar de dietes, de futbol, de política, de les nostres proeses atlètiques, dels nostres fills, de la nostra feina... però no ens agrada gaire parlar de l'únic esdeveniment d'aquesta vida, juntament amb la naixença, pel qual haurem de passar absolutament tots, sense cap excepció. És cert que mentre som joves difícilment pensem que algun dia ens tocarà morir, llevat que l'experiència de la mort d'un familiar o d'una persona estimada ens colpeixi singularment.

Aquest tema es troba magníficament desenvolupat en una obra breu, publicada l'any 1827 per William Hazlitt, el millor assagista del romanticisme anglès, que constitueix una admirable reflexió sobre la vida i la mort, afrontada aquesta darrera "amb una resignació elegant", i que duu precisament per títol *Sobre el sentiment d'immortalitat en la joventut*. Amb el pas dels anys, i com que no sabem quan ni com ens arribarà l'hora —mors certa, hora certa sed ignota, segons la coneguda sentència llatina—, podem arribar a preguntar-nos si és imprescindible morir, si no podria ser que la mort s'hagués oblidat de nosaltres o ens hagués concedit un tractament especial. Amb ironia, l'escriptor nord-americà d'origen armeni William Saroyan va expressar aquest dubte en una carta adreçada als seus hereus: "Tots ens hem de morir, però sempre m'havia semblat que en el meu cas es faria una excepció." I si la mort no ens espera abans, serà la vellesa avançada, si hi arribem, la que ens acabi conduint per fatiga a un abandonament que no té perquè resultar vergonyós ni ésser considerat un fracàs.